

ISWK SHARING KNOWLEDGE

Class - VI
Subject- Sanskrit 3rd Language

पाठः - संस्कृत-शब्द-परिचयः।

By- Geethu

संस्कृत-शब्द-परिचयः।

संस्कृत-शब्द परिचयः ।

*****

जैसा कि आप जानते हैं हिंदी या अन्य भाषाओं में दो लिंग होते हैं;-पुंलिंग और स्त्रीलिंग,परंतु संस्कृत में तीन लिंग होते हैं;-पुंलिंग, स्त्रीलिंग तथा नपुंसकलिंग ।

पुंलिंग -

बालः

छात्रः

नरः

स्त्रीलिंग -

बाला

छात्रा

नारी

नपुंसकलिंग -

फलम्

पत्रम्

पुस्तकम्

इसी प्रकार संस्कृत में वचन भी तीन होते हैं ; एकवचन , द्विवचन व बहुवचन ।

एकवचन

बालः(एक बालक)

द्विवचन

बालौ(दो बालक)

बहुवचन

बालाः(अनेक बालक)

अकारान्त -पुंलिंग -शब्दाः

एकवचनम्

छात्रः (एक छात्र)

नरः

द्विवचनम्

छात्रौ (दो छात्र)

नरौ

बहुवचनम्

छात्राः (अनेक छात्र)

नराः

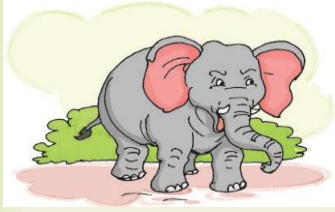
अश्वः

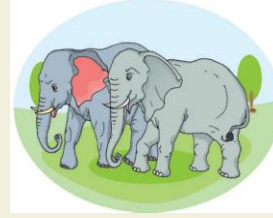
अश्वौ

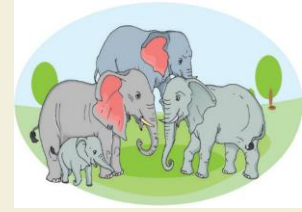
अश्वाः

गजः

गजौ

गजाः

सैनिकः

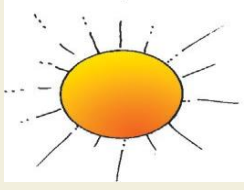
सैनिकौ

सैनिकाः

कुछ अन्य अकारान्त पुंलिंग शब्द इस प्रकार हैं -

सूर्यः

अनलः

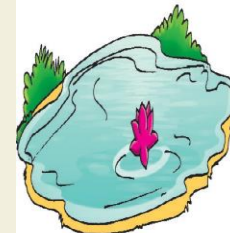
मेघः

वृक्षः

पवनः

सरोवरः

मूषकः

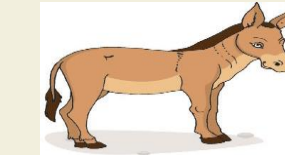
बिडालः

कुक्कुरः

मृगः

गर्दभः

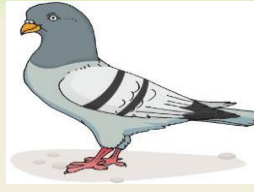

वानरः

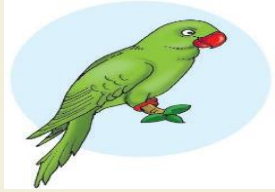
मयूरः

कपोतः

पिकः

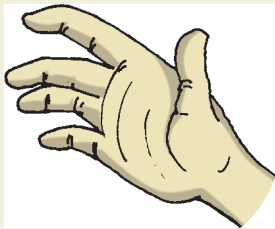
शुकः

काकः

वकः

हस्तः

पादः

जनकः

आकारान्त-स्त्रीलिंग-शब्दाः

एकवचनम्

छात्रा (एक छात्रा)

लता

अजा

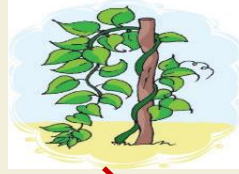

कोकिला

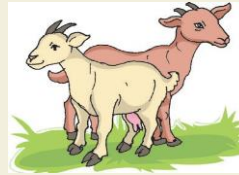
द्विवचनम्

छात्रे (दो छात्राँ)

लते

अजे

कोकिले

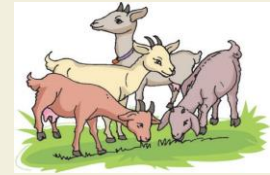
बहुवचनम्

छात्राः (अनेक छात्राँ)

लताः

अजाः

कोकिलाः

शिक्षिका

शिक्षिके

शिक्षिकाः

कुछ अन्य आकारान्त स्त्रीलिंग शब्द इस प्रकार हैं -

कन्या

सेविका

कलिका

अम्बा

पाठशाला

मधुमक्षिका

वर्षा

चटका

गायिका

नायिका

धरा

नासिका

नपुंसकलिंग-शब्दाः-

एकवचनम्

पुस्तकम् (एक पुस्तक)

फलम्

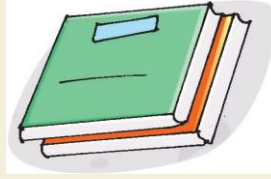

पत्रम्

पुष्पम्

द्विवचनम्

पुस्तके (दो पुस्तकें)

फले

पत्रे

पुष्पे

बहुवचनम्

पुस्तकानि (अनेक पुस्तकें)

फलानि

पत्राणि

पुष्पाणि

कुछ अन्य नपुंसकलिंग शब्द इस प्रकार हैं -

मित्रम्

गृहम्

मुखम्

भोजनम्

आम्रम्

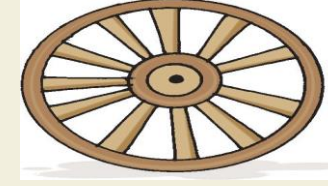
कमलम्

उद्यानम्

दाडिमम्

चक्रम्

वनम्

व्यजनम्

वस्त्रम्

शब्द – शक्ति: (Word Meanings)

अकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दाः (Masculine words ending with “अ”)

- नरः - आदमी man
- अश्वः - घोड़ा horse
- गजः - हाथी elephant
- अनलः - आग fire
- मेघः - बादल cloud
- मूषकः - चूहा rat
- वृक्षः - पेड़ tree
- बिडालः - बिल्ला (he)cat
- पवनः - हवा wind
- कुक्कुरः - कुत्ता dog
- मयूरः - मोर peacock
- मृगः - हिरण deer
- कपोतः - कबूतर pigeon
- वानरः - बंदर monkey
- शकः - तोता parrot
- गर्दभः - गधा donkey
- पिकः - कोयल cuckoo
- काकः - कौआ crow
- सरोवरः - तालाब pond
- हस्तः - हाथ hand
- जनकः - पिता father
- सैनिकः - सैनिक soldier

आकारान्त स्त्रीलिंग शब्दाः (Feminine words ending with “आ”)

*****

- लता - बेल vine
- अजा - बकरी goat
- कोकिला - कोयल cuckoo
- शिक्षिका - पढ़ाने वाली teacher
- कन्या - छोटी लड़की young girl
- सेविका - नौकरानी maid-servant
- कलिका - कली bud
- अम्बा - माता mother
- पाठशाला - विद्यालय school
- मधुमक्षिका - मधुमक्खी honey bee
- चटका - चिड़िया sparrow
- गायिका - गाने वाली songstress
- धरा - पृथ्वी earth
- नासिका - नाक nose

नपुंसकलिङ्ग शब्द (Neuter words)

*****

• पत्रम् -	पत्ता	leaf
• पुष्पम् -	फूल	flower
• गृहम् -	घर	house
• मुखम् -	मुँह	face
• भोजनम् -	खाना	food
• आम्रम् -	आम	mango
• कमलम् -	कमल	lotus
• उद्यानम् -	बगीचा	garden
• दाडिमम् -	अनार	pomegranate
• चक्रम् -	पहिया	wheel
• वनम् -	जंगल	forest
• व्यजनम् -	पंखा	fan
• वस्त्रम् -	कपड़ा	cloth

अभ्यास (Exercise)

सम्प्रति लेखनीयम्

1. उदाहरणानुसारेण रिक्तस्थानानि पूरयत ।

(उदाहरण के अनुसार रिक्त स्थान भरिए | Fill in the blanks as per example.)

शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
फल	फलम्	फले	फलानि
(क) वर्षा	.....	.....	.....
(ख) वन	.....	.....	.....
(ग) वृक्ष	.....	.....	.....
(घ) अम्बा	.....	.....	.....
(ङ) मूषक	.....	.....	.....
(च) अजा	.....	.....	.....
(छ) पवन	.....	.....	.....
(ज) भवन	.....	.....	.....

2.वचनानुसारेण पृथक् कुरुत ।

(वचन के अनुसार छाँटिए | Classify according to number.)

गर्दभौ, उद्याने, लताः, वस्त्राणि, काकौ, कपोताः, शुकः, कोकिला, फलम्, चित्राणि,
वृक्षः, शिक्षिका, कन्ये, फलानि, नेत्रे, पुष्पम्, मृगौ, मुखे, दाडिमम्, चटके ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

भाषा-अवबोधनम्

1.शब्दार्थमेलनं कुरुत । (शब्दों को अर्थ से मिलाइए | Match the words with columns.)

शब्दाः

- (क)पत्रम्
- (ख)चटका
- (ग)उद्यानम्
- (घ)अनलः
- (ङ)नासिका
- (च)बिडालः
- (छ)शुकः
- (ज)व्यजनम्

अर्थाः

- (i)आग
- (ii)पंखा
- (iii)बिल्ला
- (iv)बगीचा
- (v)पत्ता
- (vi)तोता
- (vii)नाक
- (viii)चिड़िया

2.द्विवचनानि लिखत | (द्विवचन लिखिए | Write the dual form.)

(क)नेत्राणि -	(ख)अम्बा - .....
(ग)अश्वाः -	(घ)चक्रम् - .....
(ङ)धरा -	(च)सैनिकाः - .....
(छ)घटः -	(ज)मित्रम् - .....

3. एकवचनानि लिखत | (एकवचन लिखिए | Write the singular form.)

(क)मयूरः -	(ख)नेत्राणि - .....
(ग)पाठशाले -	(घ)आमे - .....
(ङ)नायिकाः -	(च)मेघाः - .....
(छ)हस्तौ -	(ज)वस्त्रे - .....

मूल्यपरकम्

- 1.किं बालिकाः अपि बालकानां समानमेव महत्वपूर्णाः ? (क्या लड़कियाँ भी लड़कों के समान ही महत्वपूर्ण हैं ?)
- 2.किं बालक-बालिकानाम् अधिकाराः समानाः भवेत् ? (क्या लड़के और लड़कियों के अधिकार एक जैसे होने चाहिए ?)

उत्तराणि(Answers)

सम्प्रति लेखनीयम्

1.उदाहरणनुसारेण रिक्तस्थानानि पूरयत ।

(उदाहरण के अनुसार रिक्त स्थान भरिए | Fill in the blanks as per example.)

शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
फल	फलम्	फले	फलानि
(क)वर्षा	वर्षा	वर्षे	वर्षाः
(ख)वन	वनम्	वने	वनानि
(ग)वृक्ष	वृक्षः	वृक्षौ	वृक्षाः
(घ)अम्बा	अम्बा	अम्बे	अम्बाः
(ङ)मूषक	मूषकः	मूषकौ	मूषकाः
(च)अजा	अजा	अजे	अजाः
(छ)पवन	पवनः	पवने	पवनाः
(ज)भवन	भवनम्	भवने	भवनानि

2.वचनानुसारेण पृथक् कुरुत । (वचन के अनुसार छाँटिए । Classify according to number.)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
शुकः फलम् वृक्षः	शिक्षिका कोकिला गर्दभौ कन्ये मुखे	उद्याने काकौ मृगौ नेत्रे चटके	वस्त्राणि कपोताः चित्राणि फलानि लताः

भाषा-अवबोधनम्

1.शब्दार्थमेलनं कुरुत । (शब्दों को अर्थ से मिलाइए । Match the words with columns.)

शब्दाः

- (क)पत्रम्
- (ख)चटका
- (ग)उद्यानम्
- (घ)अनलः
- (ङ)नासिका
- (च)बिडालः
- (छ)शुकः
- (ज)व्यजनम्

अर्थाः

- (i) पत्ता
- (ii) चिड़िया
- (iii) बगीचा
- (iv) आग
- (v) नाक
- (vi) बिल्ला
- (vii) तोता
- (viii) पंखा

2.द्विवचनानि लिखत | (द्विवचन लिखिए | Write the dual form.)

(क)नेत्राणि - नेत्रे

(ख)अम्बा- अम्बे

(ग)अश्वाः - अश्वौ

(घ)चक्रम् - चक्रे

(ङ)धरा - धरे

(च)सैनिकाः - सैनिकौ

(छ)घटः - घटौ

(ज)मित्रम् - मित्रे

3.एकवचनानि लिखत | (एकवचन लिखिए | Write the singular form.)

(क)मयूराः - मयूरः

(ख)नेत्राणि - नेत्रम्

(ग)पाठशाले - पाठशाला

(घ)आम्ने - आम्नम्

(ङ)नायिकाः - नायिका

(च)मेघाः - मेघः

(छ)हस्तौ - हस्तः

(ज)वस्त्रे - वस्त्रम्

मूल्यपरकम्

1. बालिकाः अपि बालकानां समानमेव महत्वपूर्णाः अस्ति ।

2. बालक-बालिकानाम् अधिकाराः समानाः ।

धन्यवाद: |

*****

